

Kritische bibliografie

HET GESCHIEDENIS - FILOSOFISCHE DEBAT

Naar aanleiding van 'De constructie van een verleden'¹ van Chris Lorenz

Raoul Bauer

"... in het geval van de sociale wetenschappen schijnt een discipline pas dan volwassen te zijn geworden, wanneer ze haar eigen geschiedenis, haar eigen kenwijze en dus ook haar wijsgerige implicaties tot object gaat nemen". Met deze wat zoet-zure opmerking wijst de Nederlandse antropoloog Ton Lemaire in zijn *Over de waarde van kulturen*, op de serieus verstoorde verhouding tussen filosofie en antropologie. In vele gevallen blijft het een dovemansgesprek waarvan de oorzaak duidelijk niet aan één kant ligt. Diezelfde moeilijke relatie treft men ook aan tussen de 'praktische' geschiedbeoefening en de theoretische geschiedenis of geschiedfilosofie. Het zou inderdaad niet moeilijk zijn om bekende historici te citeren die hun afkeer of hun onbegrip ten aanzien van een filosofische reflectie op hun vak luid hebben verkondigd. Evenmin zou het veel zoekwerk kosten om filosofen te vinden die zo hoog boven het concrete veldwerk van historicus blijven zweven dat zij voor deze laatste onvindbaar of nutteloos zijn geworden. Dat wederzijdse blindemannetje spelen valt vooral voor de geschiedwetenschap te betreuren. Bij nader toekijken wordt het immers duidelijk dat de geschiedenis enkel maar voordeel kan halen uit een systematische, theoretische bezinning over haar eigen fundamenteën.

Wat België betreft staat men op dat punt nog vrijwel nergens. Het blijft hier een spijtige zaak dat de studenten geschiedenis tijdens hun opleiding geen enkele diepgaande cursus terzake krijgen. In Nederland, dat wat dit betreft meer aanleunt bij de Duitse en (nu vooral) bij een Angelsaksische traditie, ziet de situatie er rooskleuriger uit. Dit kan nauwelijks verbazen. Illustere historici zoals Huizinga, Romein en in een negatieve zin ook Geyl (om de 'theoreticus' Romein te bekampen moest hij zelf willens nillens de geschiedfilosofische toer op), hebben daar een vruchtbare voedingsbodem gelegd voor een theoretische benadering van hun wetenschap. Met R.F. Beerling, P.J. Bouman, M.C. Brands, G. Harmsen, A.G. Wei-

ler, E.E.G. Vermeulen en anderen, is weliswaar niet steeds op een hoog niveau, de lijn verder doorgetrokken. Bekend is het Amsterdamse tijdschrift *Theoretische geschiedenis* dat het voorbije decennium een aantal boeiende artikelen heeft laten verschijnen. Ik verwijs hier naar twee studies van F.R. Ankersmit: *Narrative Logic* (1981) en *Denken over geschiedenis* (1984).² Eveneens overtuigend is het boek van de Utrechtse hoogleraar H.W. von der Dunk, *De organisatie van het verleden* (1982).³ Deze studie is trouwens een van de weinige voorbeelden van een uitgewerkte geschiedtheoretische behandeling geschreven door een 'praktiserend' historicus. Twee jaar daarna verscheen een interessant themanummer van het Gronings historisch tijdschrift *Groniek* dat over *Taal en geschiedenis* (1984) handelt. In 1986 is er nog het werk van W.J. Van Der Dussen, *Filosofie van de geschiedenis*⁴ en als jongste in de rij ligt nu het doctoraal proefschrift voor van Chris Lorenz, *De constructie van het verleden* (1987). Het is de moeite waard om er dieper op in te gaan.

Uit zijn artikelen en recensies in bijvoorbeeld *Theoretische geschiedenis* en het *Tijdschrift voor geschiedenis*, komt Lorenz naar voren als een dikwijls ongenadig recensent die van de besproken werken het liefst brandhout schijnt te maken. Zijn kritiek is niet altijd even gegrond. Te dikwijls steunt zij op een verabsolutering van het eigen standpunt. Gelukkig is zijn boek van een andere toonaard. Het is een evenwichtig werkstuk geworden dat binnen de door de auteur gekozen invalshoek, heel wat degelijke bladzijden bevat.

Als fundamenteel probleem van de theorie van de geschiedenis, ziet de auteur "de vraag op welke wijze aangetoond kan worden dat de kennis die historici produceren gefundeerd is ofwel op waarheid berust". (p. 18) Onmiddellijk hierbij aansluitend maakt Lorenz de problematiek van de historische verklaring tot het centrale thema van zijn boek. Deze keuze is tegen de achtergrond van de bestaande literatuur niet origineel, maar blijft niettemin een basisprobleem in de geschiedfilosofie. De 'strijd om het voor de geschiedenis geëigende verklaringsmodel' is voor de twee traditionele en onderling rivaliserende geschiedfilosofische stromingen, met name het positivisme en het idealisme, nog steeds een heet hangijzer. Aan de ene kant is zij nauw verbonden met het positivistisch inzicht dat er geen onderscheid bestaat tussen de exacte wetenschappen en de geschiedenis. Beide zouden kunnen 'verklaren' op basis van verifieerbare oordelen in combinatie met wetmatige verbanden tussen de feiten. De idealisten wijzen integendeel op het eigen karakter van de geschiedwetenschap en verwerpen het exact-wetenschappelijke oorzakelijke verklaringsmodel. De historici maken het verleden 'begrijpelijk', zij willen komen tot een 'Verstehen'.

Vooraleer hij met de eigenlijke bespreking van de historische verklaring van wal steekt, blijft hij stilstaan bij de vraag wat feiten zijn en hoe deze zich tot onze interpretaties verhouden. Dit laat hem toe om af te rekenen én met het objectivis-

me of naïef realisme én met het subjectivisme of idealisme. Volgens de eerste richting is het mogelijk dat de zintuigen "de werkelijkheid *direct* en *onvertekend* registreren"; volgens de tweede "zouden (feiten) niet objectief 'in de wereld' te vinden zijn, maar alleen in de hoofden, in het bewustzijn, van de historicus". (p. 55) Aan het adres van het objectivisme, wijst de auteur er op dat feiten altijd theoriegelaaden zijn, steeds het product van interpretatie. In verband met zijn kritiek op de 'subjectivist-idealist' is hij minder overtuigend, vooral omdat hij hier in de terminologie nogal onzuiver te werk gaat. De stap van een idealistische benadering naar de extreme houding van een radicaal subjectivisme, wordt té gemakkelijk gezet. In dit verband had Lorenz met vrucht het nog steeds steengoede werk van S. Strasser, *Fenomenologie en empirische menskunde* kunnen lezen. Als (niet gelukkig gekozen) voorbeeld van wat hij noemt een extreem subjectivisme, verwijst hij naar een uitspraak van de Amerikaanse historicus Carl Becker. In 1910 schrijft deze dat "de feiten van de geschiedenis niet bestaan vooraleer een historicus ze creëert". Lorenz verwerpt deze uitspraak vooral omdat zij een verwarring zou te zien geven tussen taal en werkelijkheid. "Feiten bestaan immers wel degelijk los van onze uitspraken erover", meent hij. Dit wil ik wel aanvaarden maar dergelijke 'losstaande feiten' hebben als zodanig geen enkele betekenis en zijn dus ook geen historische feiten. Men kan zich daarbij afvragen of de auteur met zijn rigoureuze scheiding tussen realiteit en taal zelf niet in de 'objectivistische' val trapt. Trouwens, waar hij zijn eigen positie omschrijft als die van het *perspectivisme* of *wetenschappelijk realisme*, waarmee hij bedoelt dat men via de taal steeds een bepaald perspectief scheidt, zit hij dichterbij de buurt van het idealisme dan hij wellicht wil toegeven.

De historicus trekt niet enkel op zoek naar feiten. Hij wil ze ook verklaren. Aan dit belangrijke en erg complexe onderdeel van de geschiedwetenschap, bevestigt Lorenz het corpus van zijn boek. Zijn uiteenzetting vertrekt grotendeels van de twee traditionele en tegengestelde opvattingen terzake: het positivistische en hermeneutische model. Hij bespreekt beide vrij gedetailleerd. De diverse varianten die in de loop van de voorbije decennia in de twee kampen opduiken, neemt Lorenz op een overzichtelijke manier onder de loep. Uitvoerig bespreekt hij Humes regelmatigheidsvisie op oorzakelijkheid als het fundament van de positivistische opvatting over wetenschappelijke verklaringen en de problemen die dit meebrengt voor de historische verklaring. Het is inderdaad voor de positivisten een vervelende zaak dat een historische oorzaak zich niet in een wetmatigheid laat opsluiten. Oorzakelijke verklaringen van historici zijn gebaseerd op ervaringsregels die niet als wetten kunnen worden geïnterpreteerd: "ze leiden", gaat Lorenz verder "tot de - voor het positivisme paradoxale - conclusie dat er oorzakelijke verklaringen bestaan, die niet volgens het wetmatige verklaringsmodel gereconstrueerd kunnen worden". (p. 138) De onmacht van het positivisme betekent geen overwinning voor de hermeneutische opvatting, oordeelt de auteur. Hij tracht dit aan te tonen

via vaak interessante analyses van een aantal verklaringsmodellen die school hebben gemaakt binnen deze richting. Zo is er onder andere het intentionele verklaringsmodel van R.G. Collingwood, het rationele van de Canadees W.H. Dray en dichterbij huis het verhalende model of het narrativisme. Voor wat dit laatste betreft, zijn vooral twee inzichten belangrijk. Vooreerst wordt de relatie benadrukt tussen het deel en het geheel, vervolgens is er de overtuiging dat het "historische verhaal geen spiegelbeeld van de historische werkelijkheid biedt, maar een *constructie* van een bepaalde 'samenhang'" (p. 100) Deze mening die men in grote lijnen ook reeds kan aantreffen bij de Duitse historicus J.G. Droysen en bij J. Huijzinga, beleeft sinds de jaren zestig een 'revival'. Vooral F.R. Ankersmit is er de grote heraut van. Sinds de discussie die Lorenz enkele jaren geleden in het *Tijdschrift voor geschiedenis*⁵ met zijn Groningse collega hierover voerde, is er blijkbaar geen verandering in zijn standpunt gekomen. Ik heb de indruk dat de meer bij het positivisme aanleunende Lorenz en de soms radicaal idealistische Ankersmit verzeild zijn geraakt in een uitzichtloos welles-nietes-gesprek.

Kan dus noch het positivistische, noch het hermeneutische verklaringsmodel voldoening schenken, dan is dat voor Lorenz nog geen reden om de vlag te strijken. Met veel verve duidt de auteur wat hij noemt 'een derde weg' aan, met name het *vergelijkende verklaringsmodel*. Volgens Lorenz zou dit gevolgd worden door al degenen "die de gemeenschappelijke onderneming van historici en sociale wetenschappers aanduiden met termen als 'maatschappijgeschiedenis' of 'historische sociale wetenschap'". Zij aanvaarden de mogelijkheid in de geschiedenis van oorzakelijke verklaringen die echter niet gebaseerd zijn op wetmatige kennis (zoals in het positivisme het geval is), maar wel op vergelijkingen. Dit alternatief verwijst zijns inziens naar "een wetenschapsfilosofische positie die zich *naast* het positivisme en de hermeneutiek bevindt". Als doopnaam stelt hij de term *comparativisme* voor. (pp. 140-141) Met dit verklaringsmodel hoopt Lorenz twee vliegen in een klap te slaan. Niet enkel kan het een gefundeerd en aanvaardbaar historisch verklaringsmodel geven, maar ook kan het de weg zijn waarop de sociale wetenschappen en de geschiedenis elkaar kunnen vinden. Tegenover het niet haalbare positivistisch ideaal van de 'unity of science', zou men nu met recht kunnen spreken over de 'unity of social science'.

Vooral dit laatste punt behandelt de auteur uitvoerig in de volgende hoofdstukken; een bespreking van de relaties tussen individuen en sociale structuren leidt deze discussie in. Nadrukkelijk stelt Lorenz dat de onwil van heel wat historici om de sociale structuren als realiteit te aanvaarden, op misverstanden en vooroordelen berust. In deze context geldt trouwens hetzelfde voor hen die het individuele gedrag enkel willen benaderen vanuit een 'methodologisch individualisme'. Onder andere aan de hand van E. Durkheims *Le Suicide* (1897), stelt hij dat het "aanbeveling (verdient) om met het methodologisch collectivisme structuren een zelfstan-

dige rol in verklaringen toe te kennen" (p. 194). In aansluiting hiermee onderzoekt de auteur de verhouding tussen de sociale wetenschappen en de geschiedenis. Vooral in het hermeneutische kamp bekijkt men de sociale wetenschappen met een scheef oog. In de voorbije decennia leidde dit tussen de historici trouwens tot scherpe disputen, die men in Nederland als 'de crisis van de geschiedwetenschap' omschrijft. Lorenz' standpunt is in deze duidelijk. Hij komt tot het besluit dat beide noch qua object noch qua methode zinvol te scheiden zijn en dat ondermeer voor wat hun verklaringsproblematiek aangaat, ze alletwee in hetzelfde bootje zitten.

In zijn argumentatie zegt hij hartige zaken over de onmacht om te komen tot een soort van algemene, door iedereen aanvaarde definitie van de geschiedeniswetenschap en van de sociale wetenschappen. Het gaat hier immers om pluriforme wetenschappen. Onomwonden verklaart hij in dit verband (terecht) dat deze strijd om definities niet alleen gaat om woorden alleen. "De feitelijke inzet is de macht in de wetenschap ... Dat elke definitie voor de geschiedenis impliciet een *bepaalde* opvatting of 'stroming' tot 'de enige echte ...' verheft, blijkt zonneklaar", meent Lorenz. (p. 209) Voor bijvoorbeeld de Engelse historicus G.R. Elton staat de politieke geschiedenis op het podium, omdat hij de essentie van de geschiedenis ziet in de handelingen van unieke personen. Voor Braudel daarentegen komt de sociaal-economische geschiedenis op de voorgrond, terwijl Ankersmit het vooral ziet zitten in de cultuurgeschiedenis. Nu, het is niet enkel 'de macht in de wetenschap' die hier bedoeld wordt. Zoals men verder uit zijn analyse van de maatschappelijke relevantie van deze wetenschappen kan afleiden, is het uiteindelijk een reële 'maatschappelijke' macht die in het geding is. Elke wetenschapper, die voor zijn studieprojecten een beroep moet doen op overheidssubsidies - en binnen de menswetenschappen wil dit zeggen ongeveer iedereen! - weet wat dit betekent.

Om terug te keren naar het boek, kan men zich afvragen waarom Lorenz deze definitie-problematiek niet eerder te berde heeft gebracht. Het is immers toch duidelijk dat de keuze voor een of andere omschrijving van de geschiedwetenschap, repercussies moet hebben op het te gebruiken verklaringsmodel. Langs een andere weg komt hij wel tot een vergelijkbare conclusie, maar dit neemt niet weg dat een voorafgaande bezinning op het 'quid' van de geschiedwetenschap logisch gezien meer verantwoord was geweest.

Een laatste thema dat de auteur aansnijdt, is het probleem van de objectiviteit. Dit is niet verwonderlijk. Het objectiviteitsvraagstuk vormt voor elke geschiedfilosoof een hindernis waar hij niet rond kan. Ook Lorenz ontsnapt er niet aan. Verwonderlijk is evenwel dat hij zijn in vele opzichten boeiende bijdrage hierover, wat apart heeft geplaatst, bijna als een soort uitgesponnen appendix. Nochtans heeft hij er alle reden toe om het objectiviteitsprobleem te behandelen in de context van zijn vergelijkend verklaringsmodel. Hij kan wel beweren dat "het enorme voordeel van deze vergelijkende benadering is (...) dat onze uitspraken over oorzaken ... contro-

leerbaar en fundeerbaar worden en minder afhankelijk van oncontroleerbare 'subjectieve oordelen'" (p. 141). Maar het blijft niettemin een feit dat het werken met oorzakelijke variabelen een selectieprobleem impliceert dat niet vanuit de feitelijke gegevens kan worden opgelost, maar steeds op de al dan niet expliciete overtuiging van de historicus steunt. Een gelijkaardige situatie treft men ook aan bij het probleem van de continuïteit: hoever mogen oorzaak-gevolgrelaties in de tijd van elkaar verwijderd zijn? (p. 170) Ook hier moet de historicus een *subjectieve* keuze maken. Er is geen enkel historisch feit dat voor de verschillende historici op dezelfde dwingende manier richtinggevend kan zijn.

Opvallend in dit hoofdstuk is Lorenz' pleidooi voor een positieve waardering van de 'waarden' in de geschiedwetenschap. "Wil de geschiedwetenschap niet 'steeds meer van hetzelfde' opleveren, dan zal het verleden dus steeds vanuit *divergerende* waardenhorizonten bestudeerd moeten worden", is de auteur van mening. Deze waardegebonden, subjectieve inbreng speelt niet alleen in de *geschiedschrijving*, maar ook in de *geschiedvorsing* mee. Rekening houdend met de stand van de discussie terzake, waarin vaak een onderscheid wordt gemaakt tussen het 'objectieve' bronnenonderzoek en de 'subjectieve' historiografie, is dit zeker geen overbodige uitweiding. Waar Lorenz echter de vergelijking maakt tussen de waarden in de geschiedenis en de theorieën in de exacte wetenschappen, zit hij wel op glad ijs. Logisch gezien betreft het hier twee onderscheiden begrippen. Juister was het geweest indien hij het waardenprobleem had ingeschakeld in het fenomenologische begrip 'visie' zoals dat uitgewerkt is door Strasser (cfr. het reeds hierboven geciteerde werk). Precies uit dergelijke details blijkt hoe Lorenz in zijn behandeling van de objectiviteit in een wat hybridische situatie geraakt is. Aan de ene kant is de manier waarop hij zijn verklaringsproblematiek uitwerkt, positivistisch geïnspireerd, maar aan de andere kant gaat hij in dit hoofdstuk resoluut de hermeneutische richting uit. Zijn slotzin: "De verhalen over het verleden blijven dus onontkoombaar in de nog te maken geschiedenis van het heden 'verstrikt'", zou inderdaad zo uit de pen van de Italiaanse idealistische geschiedfilosoof Benedetto Croce kunnen gevloeid zijn.

Zoals gezegd, heeft Lorenz met dit boek een heldere en boeiende bijdrage geleverd tot het debat rond de geschiedfilosofie. Dit neemt niet weg dat ik met enkele zaken wat moeite heb. Sommige hiervan zijn al aangeduid. Eén fundamentele bedenking wil ik hier nog aan toevoegen. Nergens behandelt deze studie het fenomeen van de 'tijd' op een ernstige manier. Deze opmerking geldt trouwens voor de meeste geschiedfilosofische studies. Hoogstens behandelt men in één enkele paragraaf het probleem van de periodisering of van de continuïteit. De tijd schijnt voor de rest gewoon een vast gegeven te zijn, dat kant en klaar op de historicus ligt te wachten. Het ziet er naar uit dat ook de idealistische geschiedfilosofen van dit ogenblik, ten aanzien van de tijd een ronduit positivistisch standpunt innemen.

De tijd wordt 'vermaterialiseerd', wordt met andere woorden een 'ding' dat dus ook als zodanig mag behandeld worden. Dat ook Lorenz, die ik zeker geen idealist kan noemen, in hetzelfde bedje ziek ligt, kan nauwelijk verwonderen. Dit blijft helaas een lacune in een overigens zeer goed werk.

Noten

1. Chris Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, Boom Meppel, Amsterdam, 1987, 350 p., ISBN 90 6009 753 X
2. Zie mijn bespreking in *De Uil van Minerva*, III, 3, pp. 153-159.
3. Zie mijn recensie in *Streven*, juli 1984, pp. 906-913.
4. Zie mijn bespreking in *De Uil van Minerva*, III, 3, pp. 159-160.
5. Zie Ch. Lorenz, *Het masker zonder gezicht*, in: TvG, 1984, 2, pp. 169-194; F.R. Ankersmit, *Antwoord aan Lorenz*, in: TvG, 1984, 4, pp. 555-561; Ch. Lorenz, *Er bestaat geen masker zonder gezicht*, in: TvG, 1985, 1, pp. 56-61.